

О.Жұбаева

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Филология ғылымдарының докторы, Грамматика бөлімінің меңгерушісі
Алматы қаласы, Қазақстан

ЖАҢА ӘЛПБИДЕ КІРМЕ СӨЗДЕРДІ ИГЕРУГЕ ҚАТЫСТЫ ҰСТАНЫМДАР

Аннотация: Мақалада ХХ ғасырдың басындағы ұлт зиялылары А.Байтұрсынұлының, Е.Омарұлының пікірлері сипатталып, шеттілдік сөздердің қалай игерілетіні, қосар дыбыстардың таңбалануындағы ерекшеліктері, шеттілдік терминдердің жазылуы мен оларды игеруде басшылыққа алынатын ұстанымдар жайлы сөз болады. Шеттілдік сөздерді игеруге қатысты бірнеше моделдер беріледі. Сондай-ақ шеттілден енген сөздердегі жат қолданыстарды қазақ тілінің заңдылығына бейімдеу керектігі тілдік деректер негізінде талданады.

Мақалада жаңа әліпби бойынша кірме сөздерді игеруге қатысты ұстанымдар мен модельдер берілген.

Тірек сөздер: латын, лексика, фразеологизм, стиль, метафора, эпитет.

О.Жубаева

Институт языкознания им. А. Байтурсынұлы доктор
филологических наук, заведующий отделом грамматики
Город Алматы, Казахстан

ПРИНЦИПЫ ОСВОЕНИЯ ЗАИМСТВОВАННЫХ СЛОВ В НОВОМ АЛФАВИТЕ

Аннотация. В статье описаны мнения интеллигенции нации начала ХХ века, таких как А. Байтурсынұлы, Е. Омарұлы, о том, как осваиваются заимствованные слова, об особенностях написания двойных звуков, о написании заимствованных терминов и руководящем принципов к их освоению. Дается несколько моделей, связанных с освоением заимствованных слов. Также анализируется на основе языковых данных необходимость адаптации не свойственно употребляемых заимствованных слов к законам казахского языка. В статье даны принципы и модели освоения заимствованных слов в новом алфавите.

Ключевые слова: латиница, лексика, фразеологизм, стиль, метафора, эпитет.

O. Zhubayeva

Head of Grammaticals Department, A. Baitursynuly Institute of Linguistics
Doctor of philological sciences
Almaty, Kazakhstan

THE PRINCIPLES OF THE MASTERING OF BORROWED WORDS IN THE NEW ALPHABET

Annotation. The article describes the opinions of the intelligentsia of the nation at the beginning of the twentieth century, such as A. Baitursynuly, E. Omaruly, about how borrowed words are mastered, about the peculiarities of writing double sounds, about writing borrowed terms and guidelines for their development. Several models are given related to the development of borrowed words. It also analyzes, on the basis of linguistic data, the need to adapt not normally used borrowed words to the laws of the Kazakh language. The article describes the principles and models of mastering borrowed words in the new alphabet.

Key words: Latin graphics, vocabulary, phraseologism, style, metaphor, epithet.

Бүгінде латын графикасына көшуге байланысты терминдерді таңбалау, халықаралық атауларды дұрыс жазу мәселесі өзекті болып отыр. Бұл орайда өткен ғасырдың 20-жылдарындағы қазақ зиялыларының еңбектерінің маңызы зор. 1922 жылы Қазақстанда жат сөздерді, пән атауларын қазақшаландыратын комиссия құрылады да оны А.Байтұрсынұлы басқарады. Комиссия жат (өзге тілдік) сөздерді қабылдауда мына принциптерді басшылыққа алған: а) жат атаулардың мағынасын түсіндіргендей қазақ сөзін алу; ә) оған қолайлы қазақ сөзі болмаса, түркі сөзін алу; б) түркі сөзі де тура келмесе, қазақ тілінің заңына үйлестіріп, Еуропа сөзін алу [1].

XX ғасырдың басында қазақ оқығандары арасында жат (шет) сөздерді қабылдауда екі түрлі ұстаным болған. Н.Төреқұлов, М.Қайыпназарұлы жат сөздерді «өзге жұрт тілдерінде айтылуынша ешбір бұзбастан, айнытпастан алу керек. Кәзір Қырым, Әзербайжан сықылды өзге ұлт республикелері де солай алып жүр. Біз неге сүйтпейміз?» – десе, Ә.Бөкейхан, Х.Досмұхамедұлы, А.Байтұрсынұлы, М.Дулатов, Қ.Кемеңгерұлы сынды ғалымдар бұл ұстанымға үзілді-кесілді қарсы шығады. Х.Досмұхамедұлы «Жат сөздерді қолданғанда, тілімізге ылайықтап алу керек. Жат сөздерді өзгертпей, бұлжытпай алатын жер дүниеде тіл жоқ деп айтса да болады... Жат сөздерді өзгертпестен алып, бастапқы жат қалыбымен тілге сіңіреміз дегендік-шатақандық. Бұ жолда жүрген адамдар тілімізге орасан зиян келтіреді», – десе, А.Байтұрсынұлы «Сәбитке жауап» деген мақаласында: «Жат сөздерді басқалар, мәселен, орыстар өз тілінің заңына үйлестіріп алғанда, солай алуға біздің де қақымыз бар», – дейді [2].

XX ғасырдың 20-жылдарда орыс тілінен енген сөздерді (жат сөздерді) қабылдап, тұрақтандыруда төмендегі ұстанымдар негізге алынған:

- орыс тілінен енген сөздерді жазуда сол уақытқа дейін тілімізде араб-парсы және бұрынырақта орыс тілінен енген сөздерді үлгіге алынған.

- сөздердің өн бойында сингармонизм заңдылықтары сақталған. Сол себепті *комиссариат – кемесерет, тема – теме, курсант – күрсент, губерния – гүбірне, конференция – кәнперенсе, лекция – лексйе* түріне ауысқан.

- бастапқы буындары езулік, соңғы буыны езулік болып келген сөздерде (екпін түспесе) еріндік бастапқы буындарға ауысқан не мүлде жойылып, езулікке айналдырылған: *автор – аптыр, директор – деректір, корректор – кәректір* т.б.

- орыс тіліндегі **ф** орнына **п**; **г** орнына **ж**; **h, x** орнына жуан сөздерде **қ**; жіңішке сөздерде **к, ц** орнына **с, в** орнына **у**; **щ** орнына **ш** қолданылған. Мыс: *физика*

– пійзійке, география – жағғырапа, химия – кійміе, техник – текнійк, станция – станса, Москва – Мәскеу т.б.

- сөздің соңындағы **а** дыбысы түсіп қалған: аптека – аптек, фабрика – набірік, награда – награт. Жер атауларындағы соңғы **а** дыбысы үндесіміне қарай **ы, і** болып өзгерген: Европа – Жаурыны, Африка – Әпрікі, Азия – Әзііе т.б.

- орысшада **тр**-ға біткен сөздерде **т** мен **р** арасына **ы, і** дыбыстары кіргізілген: тыйатыр, метір т.б.

- орыс тіліндегі **-тор**-ға біткен сөздерде ол **-тыр/-тір, -тұр/-түр** болып өзгерген: тырақтыр, доқтұр, кәректір т.б.

- **ка**-ға біткен орыс сөздерінің соны көбінесе **-ке** түріне ауысқан: справка – ыстырабке, музыка – мүузійке, техника – текнійке т.с.с.

- орыс тіліндегі **-ок** қосымшасы қазақ тілінде **ке**-ге өзгерген: участок – ұушаске, список – іспеске т.б.

- орысшада аяғы **-ция**-мен тынған сөздерде оның орнына **-са/-се** жазылған: милиция – мелетсе, станция – станса т.б.

1924 жылы Орынборда өткен Қазақ білімпаздарының I съезінде термин мәселесін арнайы сөз еткен Елдес Омаров қазақ тілінде сөздің соңында б, г, ғ, д дыбыстары келмейтінін ескерте келіп, осы заңдылықты шет тілінен енген сөздер үшін де ұстану керектігін айтады [3].

«Еңбекші қазақ» газетінің 1929 жылғы 27 наурыздағы санында жарық көрген «Емле туралы» атты мақаласында А.Байтұрсынұлы *сөз басына ереже жасауға болмайтынын, ондай емле қолайлы, оңай емле болмайтынын ескерткен болатын* [4]. Сондықтан шеттілдік термин сөздерді қазақ тіліне бейімдеген кезде А.Байтұрсынұлы бастаған зиялылардың еңбектерінің негізінде қазақ тіліндегі нормаларды нақтылап алып, сол принциптерге бағындыру қажет. XX ғасыр-дың басында сөздердің өн бойында сингармонизм заңдылықтары сақталып, комиссариат – кемесерет, тема – теме, курсант – күрсент, губерния – гүбірне, конференция – кәнперенсе, лекция – лексіе түрінде жазылған. Қазақ тіліне кірген жат сөздерді де мүмкіндігінше сол заңға келтіріп жазу керек, сөздің ішіндегі дыбыс-тарының бәрін бірыңғай жінішке не жуан түрінде алу керек.

Қазақ тілінде дыбыстардың тіркесуінде заңдылық бар:

- Екі дауысты дыбыс қатар келмейді.
- Сөз басында екі дауыссыз қатар келмейді.
- Сөз соңында үнді мен қатаң дыбыстардың тіркесі ғана (қарт, ант, салт, сарт, шарт, қаңқ, саңқ, кент, серт жәнет.с.с.) келеді. Мұндай дыбыстық тіркестерді Қ.Кемеңгерұлы «дауыссыз дифтонг» деп атаған еді [5]. Басқа дыбыс тіркесі (қатаң мен қатаң, үнді мен үнді, қатаң мен үнді, ұяң мен ұяң т.с.с.) қазақ тіліне жат. Сондықтан шеттілден енген сөздердегі жат қолданыстарды қазақ тілінің заңдылығына бейімдеу керек. Яғни съезд, подъезд, разъезд, т.с.с. сөздердегі д әрпін түсіріп жазу керек. Қазіргі кезде поезд сөзі пойыз түрінде жазылып жүр (XX ғасырдың басында да солай жазылған). Сол сияқты *сс, лл, тт, пп, ст, кст, сть, зд, кк, вт, фт* дыбыстарына біткен есім сөздердің соңғы әріптері түсіріліп жазылуы керек: турист емес, турис, фантаст емес, фантас, грамм емес, грам т.с.с. А.Байтұрсынұлы, Е.Омаров т.с.с. ғалымдардың еңбектерінде термин сөздердің тұлғасын қазақ тілінің заңдылықтарына сәйкес дұрыс жазуда қосымша жалған тексеру әдісі қолданылған. Ол әдісті қазіргі кезде де пайдалануға болады: *сс, лл, тт, пп, ст, кст, сть, зд, кк, вт, фт* дыбыстарына

біткен есім сөздерге қосымша жалғанғанда да соңғы әріптері түсіп қалады: кросс – кроска, кросы, класс – класқа, кластар, класы, металл – металды, металы, грамм – грамға, грамдық, грамы, киловатт – киловатта, грипп – *грипи*, съезд – съезге, съезі, ведомость – ведомосқа, фармацевт – фармацевке, **шрифт – шрифпен; сондай-ақ** трест – треске, тресі; турист – туриске, турисі; **утопист – утописке, утописі; фантаст – фантасқа, фантасы; фонетист – фонетиске, фонетисі; форпост – форпосқа, форпосы; футурист – футуриске, футурисі; чекист – чекиске, чекисі;** экономист – экономиске, экономисі; юрист – юриске, юрисі т.с.с.

• *Екі қатаң дауыссызға біткен* (ск, ст, кс, кт, пт, **фт**) **сөздердің соңына ы, і дәнекер дыбыстарын қосып жазу керек. Себебі ол сөздерге қосымша ы, і дәнекер дыбыстары** (әріптері) арқылы жалғанады: объект+і+ге, объект+і+сі, киоск+і+ге, киоск+і+сі, киоск+і+лер, Омск+і+ден, Омск+і+ге, лифт+і+мен, *факт+і+сі, факт+і+лер, рецепт+і+нің, рецепт+ті+ге, манускрипт+і+ге, моллюскіге, пактіні*, тактіні, трактіге, **фактісі**, перфектіні, интеллектіге, инстинктіні, рецептіге, эволютінің, **т.с.с.**

• *Үнді және қатаң дауыссыздар тіркесіне* (нк, лк, мп, лт, льт, нс, рс, рт, рш, нт, рм, фр.т.б.) *біткен сөздерге қосымша ы, і дәнекерінсіз, буын үндестігі бойынша* жалғанады: *финанс+қа, финанс+ы, аванс+ы (авансысы емес), цемент+ке, цемент+ті, фермент+тік, цифр+ға, цифр+ы (цифрысы емес);* хлороформ+ға, хлороформ+нан, хлороформ+ы, фунт+қа, фунт+ы, формант+тар, формант+ы, банк+ке, автопарк+тен, пулыт+ке т.с.с. Себебі сөз соңындағы үнді мен қатаң дыбыс-тардың тіркесі қазақ тіліне жат емес.

• Қазақ тілінде сөз **б, г, ғ, д** дыбыстарына бітпейді. Сондықтан шеттен енген, осы дыбыстарға біткен сөздер қазақ тілінің заңдылығына бағындыру керек. Ол тура-лы Қазақ білімпаздарының I съезінде Елдес Омаров та айтқан болатын [3]. Қазақ тілінің жиілік сөздігіне сүйенер болсақ, шет тілден енген мұндай сөздер өте көп [6].

Соған сәйкес

- ◆ аб дыбыс тіркесіміне біткен сөздер (араб, архесиллаб, мазһаб, масштаб, штаб, хиджаб);
- ◆ об дыбыс тіркесіміне біткен сөздер (гардероб, гидрофоб, микроб);
- ◆ уб дыбыс тіркесіміне біткен сөздер (автоклуб, аэроклуб, бизнес-клуб, интернет-клуб, клуб, куб, мотоклуб, спорт-клуб, фитнесклуб);
- ◆ аг дыбыс тіркесіміне біткен сөздер (аншлаг, архипелаг, бактериофаг, детритофаг, рейхстаг, рычаг);
- ◆ орг дыбыс тіркесіміне біткен сөздер (комсорг);
- ◆ ург дыбыс тіркесіміне біткен сөздер (драматург, жазушы-драматург, кардиохирург, кинодраматург, металлург, нейрохирург, хирург);
- ◆ фаг дыбыс тіркесіміне біткен сөздер (ксилофаг, макрофаг, олигофаг, сапрофаг, саркофаг, энтомофаг);
- ◆ яг дыбыс тіркесіміне біткен сөздер (варяг);
- ◆ ог дыбыс тіркесіміне біткен сөздер (ағартушы-педагог, акушер-гинеколог, аналог, антрополог, археолог, астролог, бактериолог, барлаушы-геолог, биолог, бульдог, геолог, герцог, гидролог, гинеколог, гляциолог, косметолог, маркетинг, метеоролог, минеролог, мифолог т.с.с.);
- ◆ ад дыбыс тіркесіміне біткен сөздер (бал-маскарад, жад, жиһад, лимонад, мармелад, рафинад, шоколад т.с.с.);

- ◆ **айд** дыбыс тіркесіміне біткен сөздер (слайд);
- ◆ **ард** дыбыс тіркесіміне біткен сөздер (авангард, гепард, электркард);
- ◆ **ед** дыбыс тіркесіміне біткен сөздер (швед);
- ◆ **ейд** дыбыс тіркесіміне біткен сөздер (рейд);
- ◆ **eid** дыбыс тіркесіміне біткен сөздер (нуклеопротеид, протеид, хромопротеид);
- ◆ **фуд** дыбыс тіркесіміне біткен сөздер (фаст-фуд);
- ◆ **юд** дыбыс тіркесіміне біткен сөздер (фотоэтиюд);
- ◆ **ярд** дыбыс тіркесіміне біткен сөздер (бильярд);
- ◆ **ард** дыбыс тіркесіміне біткен сөздер (стюард);
- ◆ **яд** дыбыс тіркесіміне біткен сөздер (наряд);
- ◆ **ряд** дыбыс тіркесіміне біткен сөздер (авиаотряд, отряд, разряд, снаряд);
- ◆ **ид** дыбыс тіркесіміне біткен сөздер (альдегид, антимонид, геноцид, гербицид, гибрид, диоксид, оксид, пластид, полигибрид, силицид, суицид т.с.с.);
- ◆ **од** дыбыс тіркесіміне біткен сөздер (анод, бутерброд, взвод, диод, йод, катод, метод, электрод, эпизод т.с.с.);
- ◆ **оид** дыбыс тіркесіміне біткен сөздер (астероид, гаплоид, дифтонгоид, коллоид, органоид т.с.с.);
- ◆ **орд** дыбыс тіркесіміне біткен сөздердегі (аккорд, билборд, рекорд, сканворд, скейтборд, сноуборд)

б, г, д дыбыстарының орнына п, к, т әріптерін жазу керек. Себебі бұл сөздер ұяң дауыссыздарға біткенмен, оларға қосымша ұяң дыбыстан бастап жалғана алмайды, қатаң дыбыстан басталады: арабқа, архесиллабты, мазһабта, масштабпен, штабтан, хиджабты т.с.с. Сөз тұлғасын қосымша жалғау арқылы тексеру әдісі – А.Байтұрсынұлы бастаған ғалымдардың негізгі ұстанымдарының бірі. Бұл әдіс осы уақытқа дейін көп еленбегенмен, орфографиялық сөздіктерде, анықтағыштарда [7]. ұяң дыбыстарға біткен сөздерге жалғанатын қосымшалардың қатаң дыбыспен бастала-тыны туралы айтылған. Күнделікті қолданысымызда да қатаң дыбыстан ғана бастаймыз. Соңғы ұяң дыбыстарды қазақ қатаң түрде ғана дыбыстай алады. Араб тілінен енген кітап сөзі б әрпіне біткен. Алайда қазақ тілінде ол сөздің соңында қатаң дыбыс (п) таңбаланып жүр. Одан қазақ тілінің заңдылығы бұзылып тұрған жоқ. Қажым Басымұлы еңбектерінде араб сөзі арап түрінде таңбаланған. Қазір арап түрінде жазылып жүр. Бұл – қазақ тілінің заңдылықтарына қайшы. Сол себепті тіліміздің заңдылықтарына сәйкес б, г, д дыбыстарына біткен сөздерде сөздің соңына п, к, т әріптерін жазу керек. Осыған байланысты енд (бренд, дивиденд, стенд, тренд, фотостенд), **онд** (алюкобонд, генофонд, евробонд), **унд** (карборунд) дыбыс тіркесімдеріне біткен сөздерді де нт түрінде жазу керек.

• **Шет тілден енген**, енг, инг, онг дыбыс тіркесімдеріне біткен сөздердің соңындағы нг дыбысының орнына қазақ тіліндегі ң дыбысын таңбалауға болады: автопаркинг, агрохолдинг, аутбридинг, аутсорсинг, банкинг, бизнес-рейтинг, бизнес-тренинг, боулинг, брифинг, викинг, демпинг, допинг, импритинг, инбридинг, инжиниринг, карлинг, картинг, кастинг, кикбоксинг, кинг, клиринг, консалтинг, контроллинг, лизинг, маркетинг, митинг, мониторинг, пейджинг, порцинг, рейтинг, роуминг, ринг, семинар-тренинг, серфинг, скрининг, смокинг, спарринг, стайлинг, стерлинг, тренинг, фандрейзинг, франчайзинг, холдинг, хостинг, лозунг, бумеранг, ранг, фланг, сленг, гонг, дифтонг, полидифтонг т.с.с. Себебі түпнұсқада нг дыбыс тіркесі емес, **ң** дыбысы. Ол транскрипциядан да анық көрінеді: сленг – slæŋ, дифтонг – 'dɪf.θŋ, паркинг – 'pɑ:.kɪŋ,

холдинг – 'həul.dɪŋ, банкинг – 'bæŋ.kɪŋ, рейтинг – 'reɪ.tɪŋ, тренинг – 'treɪnɪŋ, боулинг – 'bəʊ.lɪŋ, брифинг – 'brɪ:.fɪŋ, маркетинг – 'mɑ:kɪtɪŋ т.с.с. Алайда орыс тілінде ң дыбысы болмағандықтан, ңг тіркесімен берілген. Бұл сөздерді делдал тілдегі өзгеріске түскен қалпында емес, түпнұсқадағы қалпына жақын етіп алуға болады.

• Қазақ тілінде үнді мен қатаң тіркескенмен, керісінше, қатаң мен үнді қатар келе алмайды. Сондықтан шеттен енген сөздердегі **тр**-ға біткен сөздерде **т** мен **р** арасына **ы, і** дыбыстарын кіргізу керек: *мыйатыр, метір* т.б.

• Шет тілден енген сөздердің бастапқы буындары езулік, соңғы буыны еріндік болып келген сөздерде (екпін түспесе) еріндікті бастапқы буындарға ауыстырып не мүлде жойып, езулікке айналдырып жазу керек: *автор – антыр, директор – деректір, корректор – кәректір* т.б.

• Шеттен енген сөздердің соңындағы **а** дыбысы түсіріліп жазылуы керек: *аптека – аптек, фабрика – набірік, награда – награт, морфема – морфем, фонема – фонем* т.б.

• Шеттен енген сөздер қазақ тіліндегі айтылуы негізге алынып жазылуы керек: *тауа; нómír; рогуз, siez, vedimis, натыр, алафон, кәректір, арапент*, т.с.с.

• Сөз басында екі қатаң дауыссыз қатар келген жағдайда алдына *дәнекер* **ы, і** дыбыстары жазылуы керек: *устансу, uskoch, iskech, ystatistike*, т.с.с.

• Сөз басында қатаң және ұяң не үнді дауыссыз қатар келген жағдайда аралығына **ы, і** дәнекер дыбыстары жазылуы керек: *silesir, pylanshet, pyraparsanal, kyvars, pyrapyrshuk*, т.с.с.

• Екі қатаң дауыссызға (*ск, кт, нт, фт*) біткен сөздердің соңына **ы, і** дәнекер дыбыстары қосылып жазылуы керек: *óbiękti, lifti, fakti, resepti, pákti, perfękti, evkalpti*, т.с.с.

• Сөз соңында *кс, кт, тр, фр, кл, гл, бл, лм, лс* тіркестері келген жағдайда **ара-сына ы, і** дәнекер дыбыстары қосылып жазылуы керек: *lúkis, pýnkit, síkil, ánsámbil, rúbil, artıkil, kegil, filim, metir, elektir, sıfır, m.c.c.* Қосымша үндестік заңына сәйкес жалғануы керек: *lúkis(-tiń, -i, -ke, -ter), pýnkit(-tiń, -i, -ke, -ter), ánsámbil (-diń, -i, -ge, -der), rúbil (-diń, -i, -ge, -der), síkl (-diń, -i, -ge, -der), filim (-niń, -i, -ge, -der), artıkil (-diń, -i, -ge, -der), kegil (-diń, -i, -ge, -der), dýbil (-diń, -i, -ge, -der), vális (-tiń, -i, -qa, -tar), m.c.c.*

• **ст, -сть, кст, нкт, сть, эд,кк, вт** тіркестеріне біткен есім сөздердің соңғы әріптері түсіріліп жазылуы керек: *sıez, tıres, týris, fantas, fonetis, forpos, fýtýris, ekonomis, instink*, т.с.с. Қосымшалар үндестік заңына сәйкес жалғануы керек: *ekonomis (-tiń, -i, -ke, -ter), komýnis (-tiń, -i, -ke, -ter), manifes (-tiń, -i, -ke, -ter), týris (-tiń, -i, -ke, -ter), poves (-tiń, -i, -ke, -ter), terapev (-tiń, -i, -ke, -ter), landshaf (-tyń, -y, -qa, -tar), instink(-tiń, -i, -ke, -ter)*, т.с.с.

• Сөз ортасында, сөз соңында келген қосар (**сс, мм, лл, нн, фф, нн, бб, рр, пп, гг, дд, кк, уу**) әріптерінің бірі түсіріліп жазылуы керек: *patison, hol, bal, resor, pyrafesir, pyrasesir, disident; gyramatika, imigrant, silabys, alafon, atystat; afrikat; tynel, papýri, kәreктіr, kalovat, m.c.c.*

• Үнді және қатаң дауыссыздар тіркесіне (**нк, лк, мп, лт, льт, нс, рс, рт, ри, нт, рм, рк** т.б.) біткен сөздер дәнекер дыбыстарсыз жазылуы керек: *finans, avans, sement, fýnt, farmant, ferment, bank, avtapark*, т.с.с. Қосымша буын үндестігі бойынша жалғануы керек: *finans+qa, finans+y, avans+y (avansysy emes), sement+ke, tsement+ti, ferment+tik, fýnt+qa, fýnt+y, farmant+tar, farmant+y, bank+ke, avtapark+ten*, т.с.с.

• Сөздің соңындағы ашық дауыстылар не түсіп қалады, не қысаң дауыстыға айналуы керек: *áptek, ystansy, gilúkoz, valút, silabys, kárparatsy; bylokbastyr, dollyr;*

massy, tonny, т.с.с. Қосымшалар соңғы буынға үйлесіп жалғануы керек: *kárdinát* (-*tyń*, -*y*, -*qa*, -*tar*), *kápsyl* (-*dyń*, -*y*, -*ǵa*, -*dar*), *kárdiogram* (-*nyń*, -*y*, -*ǵa*, -*dar*), *fánem* (-*niń*, -*i*, -*ge*, -*der*), *márfem* (-*niń*, -*i*, -*ge*, -*der*), *leksem* (-*niń*, -*i*, -*ge*, -*der*), *m.c.c.*

• Бастапқы буындары езулік, соңғы буыны еріндік болып келген сөздердееріндік дауысты езулікке айналуы керек: *derectir*, *kárectir*, *pyrafesir*, *pyrasesir*; *m.б.*

• **е** дыбысынан бұрын **а, э, о** дыбыстары қатар келген жағдайда арасына **й** дыбысы жазылуы керек: *páietnke*, *káiefisent*, *páieme*, т.с.с.

• Орыс тілінің заңдылықтары бойынша біріккен сөздер қазақ тілінің заңдылығына бағындырылып, **о, е** дәнекерлері түсіріліп жазылуы керек: *imungen*,

• **и** әрпі **sh** әрпімен жазылады: *ýchilische*, *pyraporshuk*, *borsh*, *shi* (*maǵam*).

• **э** әрпі **e** әрпімен жазылады: *element*, *elevatyr*; т.с.с.

• **ё** әрпі **e** әрпімен таңбаланады: *býrselez*, *rejeser*, *mánevir*; т.с.с. Қосымша соңғы буынның үндесіміне сәйкес жалғанады: *býrselez*(-*diń*, -*i*, -*ge*, -*der*), *rejeser* (-*diń*, -*i*, -*ge*, -*ler*), *mánevir*(-*diń*, -*i*, -*ge*, -*ler*), т.с.с.

• Жіңішкелік белгісі (**ь**) мен айыру белгісі (**б**) ескерілмей, қазақ тіліндегі дыбыстардың тіркесім заңдылығына сәйкес жазылуы керек: *bárelef*, *átele*, *ákvárel*, *ánsámbil*, *kegil*, *relef*, *artikil*, *dýbil*, *filim*, *rýbil*, *vális*, *fákýltet*, *feldeger*; *adektiv*, *m.c.c.*

• Сөз соңындағы **-нг** әріп тіркесі **ñ** әрпімен жазылуы керек: *boýluń*, *reituń*, *rań*, *m.c.c.* Қосымшалар үндестік заңына сәйкес жалғанады: *boýluń* (-*niń*, -*ge*, -*i*, -*der*), *brıfıń* (-*niń*, -*ge*, -*i*, -*der*), *reituń* (-*niń*, -*ge*, -*i*, -*der*), *ruń* (-*niń*, -*ge*, -*i*, -*der*), *rań* (-*nyń*, -*ǵa*, -*y*, -*dar*), *sileń* (-*niń*, -*ge*, -*i*, -*der*), *m.c.c.*

• Ағылшын тіліндегі түпнұсқасында **w** әрпімен басталатын сөздер **ў** әрпімен жазылуы керек: *ýatsap*, *ýikpedia*, *ýeb-sait*.

• **-тч** әріп тіркесімен аяқталатын сөздердегі **т** әрпі түсіріліп жазылуы керек: *skoch*, *skech*, *mach*, т.с.с.

• **дж** әріп тіркесі бар сөздерде **д** әрпі түсіріліп, қосымшалар үндестік заңы бойынша жазылуы керек: *jinsi* (-*niń*, -*si*, -*ge*, -*ler*), *jentilmen* (-*niń*, -*i*, -*ge*, -*der*), *menejer* (-*diń*, -*i*, -*ge*, -*ler*), *kolej* (-*diń*, -*i*, -*ge*, -*der*). Бірақ *býdjet*, *lodju* болып жазылады.

• **-ий**-мен аяқталған сөздердің соңында бір ғана **і** әрпі жазылуы керек: *kali*, *alúmmı*, *natri*, *kafeteri*, *reali*.

• **р, һ** әріптеріне аяқталған кірме сөздерге тәуелдік жалғауы жалғанғанда **р** әрпі ұянданбайды және **һ** әрпіне аяқталған сөзге қосымшалар жуан жалғануы керек: *arhetıp* – *arhetipi*, *stereotıp* – *stereotipi*, *sheih* – *sheihy*, *shtrih* – *shtrihy*; *seh* (-*tyń*, -*y*, -*qa*, -*tar*), *sheih* (-*tyń*, -*y*, -*qa*, -*tar*), *shtrih* (-*tyń*, -*y*, -*qa*, -*tar*).

• **-ог** әріп тіркесімен аяқталатын сөздерге қосымшалар жуан жалғануы керек: *pedagog* (-*tyń*, -*y*, -*qa*, -*tar*), *ekolog* (-*tyń*, -*y*, -*qa*, -*tar*), *filolog* (-*tyń*, -*y*, -*qa*, -*tar*).

• **-рк, -рг, -кс, -лк, -кл** әріп тіркестеріне біткен сөздерге қосымшалар жіңішке жалғануы керек: *ocherk* (-*tiń*, -*i*, -*ke*, -*ter*), *hurýrg* (-*tiń*, -*i*, -*ke*, -*ter*), *metalýrg* (-*tiń*, -*i*, -*ke*, -*ter*), *polk* (-*tiń*, -*i*, -*ke*, -*ter*), *sıkl* (-*diń*, -*i*, -*ge*, -*der*).

Қазақ білімпаздарының тұңғыш съезінде термин (пән сөзі) мәселесі турасында баяндама Е.Омаров: «Қазақ тіліне жат сөздерді кіргізгенде, оның жат дыбыстарын бұзбай кіргізуге болмайды; жат дыбысқа жалпы бұқараның тілі келмейді де ішінде жат дыбыс бар жат сөз жалпыға жат болып қала береді; сөйте келе қазақша әдебиет тілі бұқараның тілінен мүлде басқаланып, қат танитұн бұқара біздің жазған сөзімізге түсінбейтін болады. Ол болмай, ойда жоқ бір керемет себептер болып, бұқара оқығандардан қалыспай, жат сөздерді жат дыбыстармен бұлжытпай айта алатұн болып

кетсе, қазақтың тілі бұзылады. Мұның қайсысы болғанда да жақсы болмайды», – деген еді (Қазақ білімпаздарының тұңғыш сыйезі. – Алматы, 2005. – 144 б.).

Тіл тазалығына мән бермейтін немқұрайдылықтан, тілін білмегеніне арланбайтын намыссыздықтан сақтанудың, олардың алдын алудың бірден-бір жолы – ұлттық рухты ояу, ұлттық кодты сақтау. Латын графикасына көшуде өткенімізді таразылай отырып, XX ғасырдың басында қай дыбыс қалай игерілгені, қосар дыбыстарды таңбалаудағы ерекшеліктер, шет тілдік терминдердің жазылуы, таңбалауда қандай ұстанымдар басшылыққа алынғанын ескере отырып, тіліміздің заңдылықтарын бұзбауға тырысуымыз қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Жолдыбаев М. Қазақ тілін байытамыз //Еңбекші қазақ. 12.VIII.1926
- [2] Ахмет Байтұрсынұлының тілтанымдық мұрасы. – Астана, 2017. – 740 б.
- [3] Қазақ білімпаздарының тұңғыш съезі. – Орынбор, 1925. – 144 б.
- [4] XX ғасыр басындағы қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Қазығұрт, 2013. – 640 б.
- [5] Стенографический отчет научно-орфографической конференции, созванной 2-4 июля 1929 г. Научно-методическим Советом НКП и ЦКНТА. – Алматы, 1930. – 58 с.
- [6] Жалпы білім берудегі қазақ тілінің жиілік сөздігі. – Алматы: Дәуір, 2016. – 1472 б.